UOT 376

N.Hüseynova
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti,
Bakı ş., Ü.Hacıbəyli 68, AZ.1000
e-mail: nailyahuseyn72@gmail.com

ANADANGƏLMƏ AÇIQ RİNOLALİYALI UŞAQLARDA YAZILI NİTQİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *rinolaliya, anadangəlmə damaq və dodaq yarığı, yazı pozulmaları, səs tələffüzü, samit səslər, sait səslər, ağız və burun səsləri*

Anadangəlmə damaq və dodaq yarığı olan təxminən 50% məktəbli savadın və düzgün yazılışın mənimsənilməsində ciddi çətinliklərlə üzləşir. Nitq patologiyasına baxıldığı zaman sistemli yanaşma prinsipindən istifadə etmək vacibdir. Nitq fəaliyyətinin inkişaf prinsipinə tabe olan sistemli analizi nitq-hərəkət analizatoru və eşitmə qavrayışı arasında, tələffüz fəaliyyəti və fonematik təsəvvürün formalaşması arasında, şifahi və yazılı nitq arasında möcvud olan əlaqəni açıqlayır.

Н.Гусейнова

ОСОБЕННОСТИ ПИСЬМЕННОЙ РЕЧИ У ДЕТЕЙ С ОТКРЫТОЙ ВРОЖДЕННОЙ РИНОЛАЛИЕЙ

Ключевые слова: *ринолалия, врожденная расщелина губы и неба, нарушения письма, звукопроизношение, гласные звуки, согласные звуки, ротовые и носовые звуки*

Около 50% школьников, имеющих врождённую расщелину губы и нёба, испытывают значительные затруднения в овладении грамотой и правописанием. При рассмотрении речевой патологии необходимо использовать принцип системного подхода Системный анализ речевой деятельности, подчинённый принципу развития, раскрывает связи, существующие между функцией речедвигательного анализатора и слухового восприятия, между произносительной деятельностью и формированием фонематических представлений, между устной и письменной речью.

N.Huseynova

FEATURES OF WRITTEN SPEECH IN CHILDREN WITH OPEN CONGENITAL RHINOLALIA

Key words: *rhinolalia,congenital cleft lip and palate,writing disorders, sound pronunciation, consonant sounds, vowel sounds, the oral and nasal sounds*

50% of the students with open congenital rhinolalia have difficulty with correct writting. It is important to use the principle of the system approach in speech pathologies.The systematic analysis which submissive the principle of development of speech activity between speech-action analysis and hearing perception based on pronunciation activity and phonemic imagination explains that the existing relationship between verbal and written speech.

Anadangəlmə damaq və dodaq yarığı olan təxminən 50% məktəbli savadın və düzgün yazılışın mənimsənilməsində ciddi çətinliklərlə üzləşir. Nitq patologiyasına baxıldığı zaman sistemli yanaşma prinsipindən istifadə etmək vacibdir. Nitq fəaliyyətinin inkişaf prinsipinə tabe olan sistemli analizi nitq-hərəkət analizatoru və eşitmə qavrayışı arasında, tələffüz fəaliyyəti və fonematik təsəvvürün formalaşması arasında, şifahi və yazılı nitq arasında möcvud olan əlaqəni açıqlayır.

Uşaq nitqinin inkişaf qanunauyğunluqlarını tədqiq edərkən A.N.Qvozdev qeyd edir ki, uşağın nitqinin səs sahəsini mənimsəməsinin ümumi yolu eşitmə və motor sferasının birgə fəaliyyəti ilə təyin olunur.

Beləliklə, hesab edilir ki, nitq səslərinin qavranılması və onların tələffüzü bir-birini dəqiqləşdirən və tamamlayan qarşılıqlı əlaqəli və qarşılıqlı şərtlənmiş iki prosesdir.

Yazılı nitqin formalaşmasında artikulyasiyanın müstəsna əhəmiyyətindən danışıraq A.R.Luriya qeyd edir ki, yazı prosesində, nitq kinesteziyasının necə rol oynadığını aşkarlayaraq, yazılmış sözün deyilməsi sadəcə "akkomponement", yazı hesab olunmur, həmçinin onun mövcud tərkib hissələri hesab olunur. Belə "danışıq" səslərin necə yazılacağını dəqiqləşdirməyə, oxşar səsləri bir-birindən fərqləndirməyə və yetəri qədər aydın olmayan səs nüanslarını dəqiq fonemlərə çevirməyə imkanverir.

L.K.Nazarovanın kütləvi məktəblərin birinci sinfində aparılmış eksperimentində yazılmış sözü demək imkanı olmayan şagirdlər yoxlama sinfinin şagirdlərindən 7 dəfə çox səhv etdilər.

Saitlərin tələffüzü zamanı yüksəklik, sıra və dodaqlanma əlamətlərinə görə səslərin qarşılaşdırılmasının gizlənməsi ilə differensiallaşmayan artikulyasiya qeydə alınır.

"A" saiti, demək olar ki, qapalı ağızla, dil divarının bir qədər qalxması və dil

ucunun arxaya getməsi ilə artikulyasiya edilir.

Arxa sıra, üst və orta qalxma saitləri olan "u" və "o" saitlərinin tələffüzü dil divarının artıq qalxması və az labillik ilə xarakterikdir ki, bu da öz növbəsində bu iki səsi tələffüzdə yaxınlaşdırır. Ön sıra orta qalxma saiti olan "e" dil divarının və kökünün həddən artıq qalxması, dil ucunun geriyə getməsi ilə tələffüz olunur ki, nəticədə "e" səslənmədə "ı" səsinə yaxın alınır.

Ön sıra orta qalxma saitlərin tələffüzündə dil ucu arxaya gedir, bu da həmin saitləri tələffüzdə "ı" səsinəyaxınlaşdırır.

Bütün sait səslər burun çaları ilə tələffüz olunur:

- "ı" və "u" səsləri tələffüzdə daha az rinofonik, daha çox nazallaşmış səslənir.

Rinolaliyalı uşaqlarda samit səslərin qüsurlu tələffüzü tamamilə geniş yayılmışdır. Fitli "s, z" səsləri dil kökünün və divarının həddən artıq qalxması və dil ucunun geriyə getməsi ilə tələffüz olunur. Onlar üçün fışıltılı siqmatizm xarakterikdir. Akustik cəhətdən onlar "s – ş", "z – j" arasında nəsə bir orta səs kimi qəbul olunurlar. Çox hallarda yan və incə səslənmə qeydə alınır, tez-tez fitli səslərin incə tələffüzü yan səslərlə birləşir. "Z" səsinin təhrif olmuş "s" səsi ilə əvəzlənməsi müşahidə olunur. Fitli səslər tələffüzdə daha çox nazallaşmış olur ki, bu da həmin səslərin anlaşılmamasında özünü göstərir.

Fışıltılı "j, ş" səslərinin tələffüzündə xarakterik qüsur onların incəlməsi və fitli "z" səsinə yaxınlaşmasıdır. "J" və "ş" səsləri dil divarının orta hissəsinin qalxması, dil ucunun aşağı buraxılması və arxaya getməsi ilə artikulyasiya edilir ki, bu da həmin səslərin incə tələffüzünü şərtləndirir. Çox hallarda yan tələffüz, "j" və "ş" səslərinin təhrif olunmuş "s" və "z" səsləri ilə əvəzlənməsi müşahidə olunur.

Dil divarının arxa hissəsinin incə hərəkətlərinin çətinliyi rinolaliyalı uşaqlarda "k, q" səslərinin olmamasına gətirib çıxarır, frikativ "x ya təhrif olmuş "q" ya da "d" səsi ilə əvəzlənir. "Q" səsinin karlaşması müşahidə olunur. "T, d" səsləri incəlir və "k, q" səslərinə yaxınlaşır. Qüsurlu tələffüz zamanı bu səslər dil divarının orta hissəsinin qalxması və dil ucunun arxaya getməsi ilə artikulyasiya edilir, nəticədə "k, q" səslərinə yaxın səslər alınır. Burun və burun-udlaq boşluğunun patoloji vəziyyəti zamanı, həmçinin nazallığın ağır forması zamanı "t" və "d" səsləri burun samiti "n" ilə əvəzlənir. Həmçinin "d" səsinin təhrif olmuş "q" səsi ilə əvəzlənməsi müşahidə olunur. "R" samitinin tələffüzünün ən çox yayılmış qüsurları damaq arxası, yan, birvurğulu tələffüz, "r" səsinin "l" ilə əvəzlənməsidir. "L" səsi daha çox incə tələffüz olunur, nazallığın ağır forması zamanı "n" səsi ilə əvəz olunur, bir çox hallarda yan tələffüz, "v" səsi ilə əvəzləmə müşahidə olunur.

"M" səsinin tələffüzü zamanı dodaqlar az hərəkətlidir, demək olar ki, səs əmələ gətirmədə iştirak etmirlər. Burun səsləri arasında ciddi oxşarlıq var, eləcə də, onlar arasında artikulyasiya fərqliliyinin pozulması onların eşitmə ilə fərqləndirilməsini çətinləşdirir, bu da öz növbəsində bu fonemlərdən hər birinin formalaşmasını müstəqil əmələ gəlmə kimi təqdim edir. Bir çox hallarda, "m" və

“n” burun samitlərinin qarşılığı olan “b, d” samitləri ilə əvəzlənməsi müşahidə olunur, bu da yalnız damaq-udlağın birləşməsi qüsuru ilə deyil, eləcə də burun və burun-udlaq boşluğunun patoloji vəziyyəti ilə şərtlənir.

Beləliklə, rinolaliyalı uşaqlarda tələffüz qüsurları səsin olmaması, təhrifi, müxtəlif növ əvəzlənmələri, həmçinin saitlərin (uo, ao, ıi və s.) və samitlərin (sş, zj, ç, dq, tx, rl, mn qalınlar və incələr və s.) artikulyasiya quruluşlarının oxşarlığı ilə özünü göstərir. Bu, dodaqların və çənələrin hərəkət məhdudiyyəti, burun və burun-udlaq boşluğunun patoloji vəziyyəti, qidanı itələmək üçün dilin gücləndirilmiş işi nəticəsində (əsasən kök və yanların) və damaq yarığını dillə bağlamaq vərdişi səbəbilə dilin yanlış inkişafı və fəaliyyəti ilə (dil kökü qalınlaşmış, arxaya, udlağa tərəf itələnmişdir, dil divarının arxa hissəsi yuxarı qalxma tendensiyasına malikdir, dil ucu alt kəsicilərdən uzaqlaşmış və artikulyasiyada iştirak etmir) bağlıdır.

Yumşaq damağın funksiyasının pozulması və deməli, damaq-udlaq bağının natamamlığı, eləcə də nəticə olaraq, ağız boşluğunda hava təzyiqinin zəif olması və onun burun boşluğundan sızması (77-80%) səslərin "ağız-burun" əlamətlərinə görə qarşılaşdırılmasının pozulmasına, onların artikulyasiyada yalnız yerinə görə deyil, eləcə də əmələ gəlmə üsullarına görə fərqlərinin azalmasına (frikativ - bitişik - affrikat - titrəyən) gətirib çıxarır. Sait və samit səslərin artikulyasiyasının differensiallaşmaması, həmçinin səs akkomponementlərinin yetərli səslənməməsi səslərin qarışdırılması, onların nitqdə davamlı işlədilməməsi, onların işlədilməsində böyük variativlik ilə özünü göstərən tələffüz qüsurlarını şərtləndirir. Səslərin əvəzlənməsi və qarışdırılması müəyyən fonetik qruplar arasında müşahidə olunur. Burun səslərinin (m - n, n - m), burun və ağız səslərinin (m - b, n - d, n - q, n - l, l - n), fitli fışıltılı səslərin (s - ş, z - j, ç - s, ş - s) əvəzlənməsi və qarışdırılması, fitli səslər (s - ц, ц - s) və fışıltılı səslər (ş - ç, ş - щ, ç - щ, ç - ş) qrupları içərisində, r və l, cingiltili və kar (p - b, t - d, k - q, ş - j, s - z, f - v), incə və qalın, t, d və k, q, x səsləri (t - k, q - x, k - t, d - q, k - d, d - t) arasında qarşılıqlı əvəzlənmə və qarışdırılma belədir.

Ağız-burun əlamətlərinə görə səslərin qarşılaşdırılmasının pozulması, onların artikulyasiyada fərqlərinin hiss olunmaması yalnız yerinə görə deyil, eləcə də əmələ gəlmə üsullarına görədir (frikativ bitişik affrikat titrəyən).

Sait və samit səslərin differensiallaşmayan artikulyasiyası.

Sadalanan qüsurlarla birlikdə uşaqlarda sait və samit səslərdə məxsusi şıqqıldayan səsə, bənzər, xorultu, fit, nəfəsli səs, qırtlaq səsi qeydə alınır, yəni yalnız artikulyasiya deyil, nitqin prosodik elementləri də zərər görür.

Danışıqda artikulyasiya-fonoloji qarşılaşdırmanı yerinə yetirə bilməməsi, həmçinin səs akkomponementinin yetəri qədər səslənməməsi yalnız şifahi nitqdə deyil, eləcə də yazı nitqində səslərin dəqiq fərqləndirilməsinə mane olur.

Kinestetik dəstəyin olmaması sözün tərkibindəki səslərin dəqiqləşdirilməsi zamanı artikulyasiya fərqliliklərinə əsaslanmaq imkanını əlindən alır. Şifahi nitqdə əksər hallarda əks fonem cütlərinin hər hansı bir əlamətinin yetəri qədər

fərqləndirilməməsi müşahidə olunur. Bu hadisə səslərin əvəzlənməsində də aşkarlanır. Lakin uşaqlarda daha mürəkkəb fonematik əlaqəni əks etdirən qarışdırmalara rast gəlinir ki, bu da şifahi və xüsusilə də yazılı nitqin kobud şəkildə təhrif olunmasına gətirib çıxarır. Məsələn, "qarağat" sözü əvəzinə uşaqlar qaradat, qaramat, qarakat, qaravat, "pərdə" sözünün əvəzinə mərdə, bərdə, nərdə, tərdə yaza bilər.

Beləliklə, müəyyən sait və samit səslərə müvafiq hərf əvəzləmələri ilk növbədə fonemlərin formalaşmaması, onların yetəri qədər fərqləndirilməməsini əks etdirir, bu da kinestetik (artikulyasiya) analizinin keyfiyyətsiz olması ilə şərtlənir.

Sözü düzgün yazmaq üçün onun səs xarakteristikasını seçmək və dəqiqləşdirmək yetərli deyil, həmçinin səslərin kinestetik əsası, yeri və əmələ gəlmə üsullarına görə fəqləndirmək vacibdir. Rinolaliyalı uşaqlarda yazının psixoloji zəminlərindən biri yazılmış sözün deyilməsidir, hansı ki, yalnız sözlərin səs tərkibini konkretləşdirməyə deyil, eləcə də həmin anda eşidilən səs variantlarının dəqiq nitq səslərinə - fonemlərə çevirməyə kömək edir.

Yazı pozulmasının xarakteristikası. Anadangəlmə dodaq və damaq yarığı olan şagirdlər üçün ilk növbədə dilin fonematik sisteminin inkişaf ləngiməsini əks etdirən səs əvəzləmələri xarakterikdir.

1. Ağız və burun səslərinə uyğun hərf əvəzləmələri daha spesifikdir: pn, ln, dn, tn - mb, bm; burun səslərinə uyğun hərflərin qarşılıqlı dəyişiklikləri: “mn, nm”. Məsələn, balta "banta", dad "nad", dənə "dətə" və s. Bu səhvlər nitqin çalarının fonem əmələ gətirmə prosesinə təsirindən xəbər verir.

2. Sait səslərdə hərf əvəzləmələri çoxluq təşkil edir. Məktəblilər səhvləri yalnız saitlər vurğusuz olduğu halda etmirlər: "böçək" əvəzinə “boçaq”, həmçinin vurğu altında olduqda da səhv edirlər, məsələn, “u” və “a” hərfləri əvəzinə o istifadə olunur: "Dunya" əvəzinə Donya, "tut" əvəzinə tot, "tarla" əvəzinə torla və s.

3. Tez-tez özündən əvvəlki samitin incə olduğunu bildirən saitin əvəzlənməsinə yol verilir: "torba" əvəzinə “törbə”, və s.

4. “I” və “ı “ hərflərinin istifadəsində səhvlər incə və qalın səslərin tam fərqləndirilməməsi ilə əlaqəlidir: "tısbağa" əvəzinə tisbağa, "balıq" əvəzinə baliq və s.

5. Bu səhvi çox vaxt yumşalma yalnış istifadə müşayiət edir: "mələk" əvəzinə “malak”, "lampa" əvəzinə “ləmpə”, və s.

6. Önəmli sayda spesifik hərf əvəzləmələri cingiltili və kar səslərə aiddir, məsələn: "gəldim" əvəzinə gəltim, "bayraq" əvəzinə payraq və s.

7. Bu cür müxtəlif səhvlər müşahidə olunur: bəzi hallarda cingiltilinin karla əvəzlənməsi, digər hallarda karın cingiltili ilə əvəzlənməsi, üçüncü halda isə hərflərin ikitərəfli əvəzlənməsi, məsələn: "Əminə" əvəzinə “Əmidə”.

8. Fitli səslərə uyğun hərflərin əvəzlənməsi geniş yayılmışdır: "sərçə" sərsə, "balıqçı" balıqsı, "qaç" qas, fitli və xışıltılı səslərə uyğun hərflərin əvəzlənməsi: "şar" əvəzinə sar, "bazar" əvəzinə bajar, "tərəzi" əvəzinə tərəji və s.

9. Affrikatların parçalanmasını əks etdirən səhvlər böyük qrup təşkil edir: "dələ" əvəzinə tələ, "çay" tay, "dolça" dolta, "çürük" türük, "xalça" xalta və s.

10. Samitlərin yanlış işlədilməsi həmçinin bunlarla xarakterizə olunur:

-“t, d, k, q, k” səslərinə uyğun gələn hərflərin qarşılıqlı qarışdırılması: "təmir" əvəzinə dəmir, "kökə" kötə, "qaşıq" daşıq;

-“b, v, d, f, t”, p səslərinə uyğun gələn hərflərin əvəzlənməsi: "daxma " baxma, "sabun" sapun , "qabaq" qapaq, "boşaltmaq" doşaltmaq və s;

- fitli və fışıltılı səslərə uyğun hərflərin x hərfi ilə əvəzlənməsi: "jaket" xaket, "müjdə" müxdə;

- l və v səslərinə uyğun hərflərin l və y hərfləri ilə qarışdırılması: " gəlirəm" əvəzinə gəyirəm, "bala" əvəzinə baya, ".

- r və l səslərinə uyğun hərflərin qarşılıqlı qarışdırılması: "qırmızı" əvəzinə qılmızı, "barmaq" balmaq, "darıxmaq" dalıxmaq, "qarpız" qalpız və s.

11. Hərflərin fonematik əvəzlənməsi ilə yanaşı, imlada samit çoxluğunun qısaldılması ("jurnal"əvəzinə junal, "məktub" mətub), hərflərin buraxılması ("şəkil" əvəzinə əkil, "saat" sat), artıq hərflərin əlavə edilməsi ("ailə" əvəzinə ayilə, "şair" şayir, "səliqəli"səlyiqəli), sonluğun tam yazılmaması ("xətt" əvəzinə xət, "qalın " qalı,). Bu cür səhvlərə normal nitq inkişafı olan məktəblilərdə də rast gəlmək olar, lakin fonetik-fonematik inkişaf ləngiməsi olan şagirdlərdə bu səhvlər daha davamlıdır və geniş yayılmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Кравцова О.А. Расщелины губы и неба // Здоровье и образование в 21 веке. 2012. Т. 14. №2. С. 112.

2. Лаврова Е.В., Коптева О.Д., Уклонская Д.В. Нарушение голоса. М.: Академия, 2006.128 с.

3. Репина З.А. Нарушения письма у школьников с ринолалией: Учебное пособие к спецкурсу. Свердловск: Свердл. пед. ин-т., 1988. - 80 с.

Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi: 12.10.2018
Məqalənin təkrar işlənməyə göndərilmə tarixi: 13.12.2018
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 27.12.2018
Məqaləni çapa tövsiyə edən sahə redaktorunun (və ya üzvünün) adı:
pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor Museib İlyasov
ADPU-nun Elmi Şurasının 15 aprel 2016-cı il tarixli 15 saylı qərarı ilə çap olunur.